

ƏHMƏD KƏSRƏVİNİN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ BAXIŞ

Əli FƏRHADOV*

Açar sözlər: Ə.Kəsrəvi, Azərbaycan, Qacarlar, dini-siyasi proses

Məqalədə İran tarixçisi Əhməd Kəsrəvinin yaradıcılığında Azərbaycan tarixinə baxış mövzusu işlənmişdir. O, məsələlərin izahında İran millətçiliyi mövqeyindən çıxış edib, İranın bütünlüyünü, irançılığını müdafiə etsə də, məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı kimi mövzuları öz əsərlərində dərinlən tədqiq və təqdim etmişdir. Müasir İran tarixşünaslığında Kəsrəvinin tarixə irançılıq nöqteyi-nəzərindən baxışı müdafiə edilsə də, mütəfəkkirin şəi məzhəbinə etdiyi tənqidlər qəbul edilməmişdir. Rəsmi Azərbaycan tarixşünaslığında isə Kəsrəvinin irançılıq mövqeyi Eynulla Mədədlinin 2011-ci ildə Bakıda çap olunmuş “Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında” kitabında və s. əsərlərdə tənqid edilmişdir. Lakin Kəsrəvinin məşrutə dövrünə baxışı tarixşünaslığımızda tam araşdırılmamışdır. Məqalədə bütün bu məsələlər, o cümlədən Kəsrəvinin İran məşrutə inqilabı dövründə Azərbaycana baxışı ortaya qoyulmuşdur.

Görkəmli İran ziyalı, tarixçi, publisist və hüquqşünas Əhməd Kəsrəvi 1890-cı ildə Təbrizdə anadan olmuş, “İran məşrutə tarixi”, “Azərbaycanın 18 illik tarixi” və s. əsərlərində İranın, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra tarixi məsələlərini işıqlandırmışdır. Ə.Kəsrəvi öz əsərlərində Azərbaycana, məşrutə inqilabına xüsusi yer ayırmışdır, əsərləri tarixi bir mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məzhəbçiliyə, xurafatçı və mövhumatçı ruhanilərə tənqidi baxış tərzi sərgiləyən Ə.Kəsrəvi iranlı müctəhidlər tərəfindən dinsiz elan edilmiş və 1946-cı ildə “İslam fədailəri” təşkilatının üzvləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir (28, s.201).

Milliyyətçə azərbaycanlı olan Ə.Kəsrəvinin “Tarixə-məşrutəyə-İran” (“İran məşrutə tarixi”) kitabında 1905-1911-ci illər İran inqilabının, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın o dövrlük tarixi tədqiq olunur. “Şəhriyaran-e qomnan” (“Naməlum hökmdarlar”), “Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan” (“Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili”), “Namha-ye şəhrha və dehhaye İran” (“İranın şəhər və kəndlərinin adları”), “Şeyx Səfi və təbarəş” (“Şeyx Səfi və onun nəşəbi”) və s. əsərlərində İranın, o cümlədən Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixindən bəhs edilir. Mütəfəkkirin əsərlərində iranpərəstlik təmayülü güclüdür. O, öz yaradıcılığında Azərbaycana xüsusi yer ayırsa da, İran azərbaycanlılarının əslən irandilli olub, sonradan türkdilli olduğunu və farslaşdırılmasının vacibliyini irəli sürmüşdür (39). Öz nəzəriyyəsində Məsudi, Yaqut əl-Həməvi kimi orta əsr ərəb tarixçilərinin “Azərbaycanda danışılan dil “azəri” dilidir” tezisini “Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan” əsərində irəli sürən Ə.Kəsrəviyə görə bu bölgədə türk dili yayılmadan əvvəl İran dilləri ailəsindən olan “azəri” dili mövcud olmuş, səlcuqlular və monqollar tərəfindən bölgənin işğalından xeyli sonra yerli əhali türkləşməyə başlamışdır (27, s.146). Qeyd edək ki, Azərbaycanda, xüsusilə Muğanda türklərin sıx yaşadığını qeyd edən Yaqut əl-Həməviyə, həmçinin orta əsr ərəb qaynaqlarında keçən “Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir”; “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir” kimi ifadələrə əsaslanan Z.Bünyadov və bir çox Azərbaycan tarixçisi Ə.Kəsrəvinin nəzəriyyəsini qəbul etməmiş və buna müxalif olmuşdur (40).

XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri Qacarların hakimiyyəti altında olan İranın, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti Əhməd Kəsrəvini xüsusilə narahat etmiş, öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırmışdır.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: ali_farhadov@yahoo.com

“O zaman İranda bir dövlət var idi, bir də şəriət. Bu iki qüvvə arasında daim gizli və açıq toqquşmalar gedirdi” (16, s.2-3) deyən Ə.Kəsrəvi Azərbaycanda tarix boyu baş vermiş ictimai-siyasi prosesləri izah edərkən, dini faktora, məzhəb, təriqət parçalanmasına xüsusi diqqət ayırmışdı. Orta əsrlərdən bəri davam edən məzhəbçilik probleminin Qacarlar dövründə də davam etməsi mütəfəkkiri narahat edirdi. O, dindən siyasi məqsəd, şəxsi mənafe üçün istifadə edənləri qınayır, islam müqəddəslərini təhqir etmənin məzhəb mənsubları arasında nifrəti artırdığını yazırdı.

Ə.Kəsrəvi “Şiəçilik” əsərində məzhəbçilik edənləri “islam düşməni” (24, s.15) adlandırır və yazır ki, onlar “xalqı xurafat, cəhalət və fanatikliyə qərq edirlər. Onların ilk üç xəlifənin hz. Əlinin xəlifəlik haqqını qəsb etdiyi iddiası, imamlara aid etdikləri fəvqəladə hallar, 12-ci imamın yenidən yer üzünə gələcəyi iddiası əsilsizdir. İmamlar üçün tikilən türbələri ziyarət məkanına çevirmək büt-pərəstlikdən qaynaqlanır. Məhz Səfəvilər dövründə bu cür bidət (qeyri-islami) adət-ənənələr yerləşdirildi və ilk üç xəlifəyə təhqirlər rəsmiləşdirilərək şiələrlə-sünnilər arasında ziddiyyət artırıldı” (27, s.143). Yenə Ə.Kəsrəvi şiə hədislərinə istinad edərək, “Allahın ələmi imamlar üçün yaratdığı və zamanının imamını tanımadan ölənün cahiliyyə üzərinə öləcəyi” (21, s.55; 28, s.203) rəvayətini nəql edir və Mehdi inancının sonradan islama əlavə edildiyini bildirir (21, s.73; 28, s.204). Qeyd edək ki, Mehdi inancı təkcə şiələrdə deyil, sünnilər tərəfindən də qəbul edilir.

Bu dövrdə İranda qeyri-müsəlmanlara mənfi münasibət var idi. Müsəlman məzhəb və təriqətlərinin bir-birlərinə olan münasibəti də əslində fərqli deyildi. Sünnilər şiələri, şiələr sünniləri qəbul etmədi (11, s.645). Ə.Kəsrəvinin qeyd etdiyi kimi, “Bu ziddiyyət Azərbaycanda daha şiddətli idi. Şah İsmayıl və Sultan Səlim dövründən siyasi rəng almış, düşmənçiliyə çevrilmiş, qan tökülmüşdü. Sünni və şiələr arasında kin-küdurət var idi” (22, s.160; 25, s.130-131). Cənubi Azərbaycandan fərqli olaraq Şimali Azərbaycanda sünni və şiələrin birgəyaşayışı mövcud idi və xristianlara, Qubanın təmsalında yəhudilərə qismən tolerant münasibət var idi. Qacar hökuməti isə İranda və Osmanlı tabeliyində olan İraq ərəbləri arasında şiəliyin təbliğatını aparır, bu da sünnilərlə siyasi toqquşmaya gətirib çıxarırdı (32, s.419).

Ə.Kəsrəvi yazır ki, bu dövrdə dini mərasimlərdə başyarma, zəncirvurma, sinəvurma, ağlaşma, hz. Əlidən öncəki xəlifələri lənətləmək geniş yayılmışdı. Əhli-beyt düşmənlərinə düşmən olmaq mənasında olan “təbərri” tərəfdarı dərvişlər küçə-bazarları dolaşır imamların düşmənlərinə lənət oxuyar, xalq da onları seyr edərdi (22, s.161-164). Bu kimi dini mərasimlər hökumətin əlində ölkədəki şiələri sünnilərə, o cümlədən osmanlılara və özbəklərə qarşı birləşdirmək üçün bir vasitə idi (2, s.5). Biz burada Qacarlar tərəfindən şiə məzhəbindən siyasi vasitə kimi istifadə edildiyini görürük.

Səfəvi-Osmanlı dövründən bəri davam edən məzhəb mübarizəsi Qacar–Osmanlı münasibətlərində də öz əksini tapmışdı. Osmanlılar İrani sünniləşdirmək, Qacarlar Anadolunu şiələşdirmək istəyirdilər. Osmanlının dəstəklədiyi sünni kürd lideri Şeyx Übeydullah tərəfindən “İranla böyük cihada hazır olun” (33, s.26) şəklində fətva verilmiş və icra edilmişdir. Şeyx Übeydullah Urmiya şəhərinin şeyxülislamı Mir Cəmaləddin ağaya və Azərbaycan müctəhidi Mirzə Həsən ağa Təbriziyyə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, “Əgər xalqın əzab-əziyyətdə düşməsinə, qətl və qarət olunmasını istəmirsinizsə, mənə təslim olun” (31, s.532). “İrani işğal edib nizama salacağam” (31, s.533) deyən Şeyx Übeydullahın başçılıq etdiyi silahlı dəstə, Ə.Kəsrəvinin ifadəsilə - “Urmiya bölgəsindəki hücumları zamanı uşaq, qadın, qoca demədən qarşısına çıxan hər kəsə işgəncə verib qətl və qarət etmiş” (26, s.12-13; 27, s.128), lakin sonunda Qacar ordusu tərəfindən məğlub edilmişdilər (6, s.24).

Ə.Kəsrəvinin yaradıcılığında sufilərə münasibət də xüsusi yer tutur. O, sufileri dünyanı dəyərsizləşdirməkdə, ətalət və təvəkküldə ittiham edirdi (18, s.197). Buna baxmayaraq, mütərəqqi sufilər də var idi. Onlar ərəbcə bilməyən iranlılara Quranın təfsirini farsca izah edən əsərlər yazırdılar. Bu, şiə ruhanilərini narahat edən bir məsələ idi və onlar sufilerin Qurana və şəriətə hörmət etmədiklərini iddia edirdilər. “Təfsiri-mənzumi-Quran”, “İrfanül-həqq” kimi əsərlər yazan nemətullahi sufisi Mirzə Həsən Safi Ali Şah sufizmi əxlaqi islahatçılıq hərəkatı kimi təqdim edir, ilahi kəlamı şeirləşdirmədiyini, farslar üçün Quranın mənzum təfsirini yazdığını bildirmişdi (30, s.18, 36).

1891-1892-ci illərdə Nəsrəddin şahın tütən-tənbəki imtiyazını ingilislərə verməsi ölkədə üsyan səbəb olmuşdu. Yerli əhali, xüsusilə tacirlər xaricilərin ölkə içində ayaq açmasından xoşlanmadı.

Xalqa ağır gəlirdi ki, tütün və tənəkini öz əlləri ilə əksinlər, xaricilərə az pula satıb istehsal ediləndən sonra yenidən onlardan baha qiymətə alsınlar. Tənəki imtiyazı adlanan bu hadisə xalqın, xüsusilə tacir və ruhanilərin şiddətli etirazına səbəb oldu. İlk dəfə olaraq Təbriz əhalisi ayağa qalxdı. Şəhərin divarlarına öz etiraz bəyannamələrini asdılar. İngilis şirkətinin azərbaycanlıları işə götürmə vədi də nəticəsiz qaldı. Təbriz ruhaniləri də ingilislərə verilən imtiyazlara qarşı ciddi mübarizə aparırdı. Bu dövrdə Təbrizin müctəhidi əslən İrəvandan olan Mirzə Cavad Təbrizi idi. Tarixçi Əhməd Kəsrəvi yazır ki, xalqın ona olan inamı güclü idi. Xalq içində deyilirdi ki, “Şəriətin qüvvəti, ancaq hacı Mirzə Cavad ağa dövründə idi” (22, s.159; 25, s.130).

Əslən Azərbaycandan olan maarifçi dövlət xadimi Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə müctəhid Mirzə Cavad ağanı şəriət elmlərində Azərbaycanın birinci alimi adlandırmışdı (13, s.352). Nəsrəddin şahın əmri ilə müctəhid 1871-ci ildən Azərbaycanın imam-cüməsi olmasına baxmayaraq daşdığı vəzifəyə xəyanət etməyərək şahın təslimçi siyasətinə tabe olmamış, əhalini bu imtiyazlara qarşı mübarizə çağırmışdı. Etimadüssəltənə bu hadisəni öz gündəliyində qələmə alaraq yazırdı: “1309-cu il məhərrəm ayının 7-si (13 avqust 1891) Təbrizdən ingilis, rus və osmanlı səfirliyinə belə bir teleqram daxil oldu ki, təfsilatı belədir: Sizi xəbərdar edirik. Şah ölkəni Avropaya satır” (14, s.235). Xaricilərə verilən imtiyazlara qarşı qəzəbli olan Təbriz əhalisinin məhərrəmlik mərasimi zamanı şəhərdə olan bütün avropalıları qətl etmək istəyinə “Günahsız minlərlə insanın qanını tökmək olmaz” deyən Mirzə Cavad Təbrizi mane olmuş və xalqın adından şaha bu məzmununda bir məktub göndərmişdi: “42 ildir ki, səltənəti idarə edirsiniz. Tamahkarlıq edib, öz məmləkətini hissə-hissə avropalılara satırsan, bunu özün bilirsən. Amma bizlər, Azərbaycan əhli özümüzü avropalılara satmırıq. Nə qədər canımız sağdır, buna çalışırıq” (14, s.235-236).

Görkəmli İran və Azərbaycan maarifçisi M.Tərbiyət yazır ki, xalq tərəfindən dəyər verilən Mirzə Cavad ağa 1895-ci ildə öldüyündə Təbrizdə 40 gün matəm mərasimi keçirilmişdi (36, s.405). Məhz mütərəqqi ruhanilərin, Mirzə Cavad ağa Təbrizi, Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Həsən Şirazi kimi ilahiyyatçıların səyi nəticəsində şah ingilislərə verdiyi tütün-tənəki imtiyazını ləğv etmişdi.

Şaha qarşı cihad elan edən C.Əfqaninin təşviqi ilə Mirzə Rza Kirmani 1896-cı ildə Nəsrəddin şahı öldürdü. “Bütün insanlara yaxşılıq etdiyimi və xalqı oyandırdığımı düşünürəm” deyən Mirzə Rza Kirmani 1896-cı ildə Tehrandə yeni şah Müzəffərəddin Mirzənin əmri ilə xalqın gözü qarşısında edam edildi (17, s.99).

Ə.Kəsrəvi Qacarlar dövrünün mövhumatçı, xurafatçı adət-ənənələrini və məşrutəçiləri kafir elan edən Şeyx Fəzlullah Nuri ilə Hacı Mirzə Həsən ağa kimi mürtəcə ruhaniləri ifşa etsə də (22, s.163, 275, 509-510), təbrizli müctəhid Mirzə Cavad ağa Təbrizini, Mirzə Həsən Rüşdiyyənin açdığı dünyəvi məktəbləri müdafiə edən məşhur müctəhid Seyid Məhəmməd Təbətəbaini tərifləmişdi. Məşrutə inqilabında mütərəqqi rol oynayan müctəhid Seyid Məhəmməd Təbətəbai Mirzə Həsən Rüşdiyyəyə dəstək olmuş, hətta “İslam” adlı məktəb açmaqla xalqı buna təşviq etmişdi (22, s.58; 25, s.38).

Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən 1889-cu ildə (5, s.73; 25, s.21) Təbriz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin – “Dəbistan”ın əsası qoyulmuşdu. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. Bu təhsil ocağı müasir məktəb atributlarını xatırladan yazı lövhəsi, parta və başqa ləvazimatlarla təchiz olunmuşdu. Ən əsası isə orada əlifbanı yeni metodla – tez və asan öyrənməyə imkan verən “sovti” (səsləndirmə) üsulla tədris edirdilər. Məktəb mürtəcə mollaların fətvasıyla dağıldı (8, s.224). Bundan sonra o, Qafqaza getdi. Azərbaycan valisi olan Mirzə Əli xan Əminüddövlənin ona dəstək olmasından sonra Təbrizdə 1893-cü ildə açılan məktəbdə - “Mədrəseye-milliyə-Rüşdiyyə”də (Rüşdiyyə milli mədrəsəsi) çalışdı (8, s.24; 22, s.37-38; 25, s.21). Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1903-cü ildə Tehrandə ilk qız məktəbi də açmışdı (7, s.86, 94). Ə.Kəsrəvi yazır ki, azərbaycanlı xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev də 1900-cü ildə Rüşdiyyə məktəbinə və sair məktəblərə minlərlə mənat yardım etmişdi (22, s.59; 25, s.39).

Qeyd edək ki, bundan öncə iranlı qadınlar ancaq evdə təhsil alır, əsasən məişətdə ona lazım olan yemək bişirmə, naxış tikmə, əl işi və milli rəqs öyrənirdilər, çox nadir hallarda savad alırdılar

(38, s.44). Ümumiyyətlə, ictimai həyatda qadınlar qul kimi olub, yanında kişi, yaşlı qadın və ya həməmağası olmadan, çadrasız evdən çölə çıxma bilməzdilər (38, s.49-51).

Ə.Kəsrəvinin yaradıcılığında İran məşrutə inqilabı və Səttarxan kimi inqilabçıların fəaliyyətinin tədqiqi də xüsusi yer tutur. Ə.Kəsrəvi yazır ki, məşrutə öncəsi İrani qıtlıq bürümüşdü. Kənd sahibi olan əyanlar, molla və tacirlər ərzağı anbarlarda yığıb saxlayır, qəsdən qıtlıq yaradıb qiymətləri qaldırırdılar. Hökumət də bu işin qarşısını almırdı, çünki şahzadələrin özləri də kənd sahibi olub, bahalaşmaqda maraqlı idilər (22, s.178-181). İnqilabın qarşısını almaq üçün hökumət dinlər və məzhəblər arasında ziddiyyəti gərginləşdirir, müsəlmanların bəhi və bəhailərə hücumlarını təşkil edirdi. Ə.Kəsrəvinin və ingilis şərqşünası E.Braunun dediyi kimi, 1903-cü ilin baharında bir neçə bəhai öldürülmüşdü (25, s.30). Həqiqətən də Qacar hökumətinin məşrutə inqilabını bəhanə edərək bəhi və bəhailərə qarşı hücumlar təşkil etməsi, bəhi, bəhai adı ilə məşrutəçiləri kafir elan edib məhv etməyə çalışması C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il tarixli "Babilər" (№26) məqaləsində, M.Ə.Rəsulzadənin "İran türkləri" əsərində tənqid edilmişdir.

1905-ci ildə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsi Cənubi Azərbaycanda da böyük əks-səda oyatmışdı. Çünki Qafqaz yaxın idi, bir çoxları da orda yaşayırdı və ya gəlib-gedirdilər (22, s.176-177). Ə.Kəsrəvi yazır ki, cənubda Qafqazı "o tay" adlandırırdılar, çünki onu özlərindən sadəcə Araz çayı ayırırdı (22, s.157; 25, s.127-128). Qafqazdakı erməni-müsəlman münaqişəsinin Cənubi Azərbaycana sıçramasının qarşısı Təbrizin imam-cüməsi Hacı Mirzə Kərim ağa tərəfindən alınmışdı (22, s.177).

Ə.Kəsrəvi Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasında H.Z.Tağıyevin sülh yaratma təşəbbüsünü xüsusi qeyd edir (25, s.146). Qeyd edək ki, 1918-ci ilin 29 mart tarixində Tiflisdə nəşr olunan "Znamya truda" qəzeti də bunu təsdiqləyir, H.Z.Tağıyevin - "Bütün şiddət və düşmənçilik hərəkətlərinin dərhal dayandırılması üçün səsimi qaldırıram. Əhali arasında sülh və əmin-amanlığı qorumaq üçün mümkün olan hər şeyi etməyinizi xahiş edirəm" (37, s.98), dediyini qəzet bizə xəbər verir.

XX əsrin əvvəlində Qacarlara qarşı ən böyük hərəkət olan məşrutə (konstitusiyaya-Ə.F.) inqilabı Qacarlara konstitusiyalı monarxiyaya çevrilməsinə səbəb oldu. Əhməd Kəsrəvi yazır ki, məşrutə hərəkəti Tehrandə yarandı, lakin onun inkişafını Təbriz boynuna götürdü (22, s.156; 25, s.127). İran paytaxtından sonra ən böyük şəhər Təbriz sayılırdı. Vəliəhd həmişə Təbrizdə yerləşirdi. Uzaqlığına baxmayaraq Təbriz Tehrandə baş verən hadisələrdən xəbərsiz qalmırdı. Həmçinin bölgənin Qafqaza və Osmanlı ərazisinə yaxınlığı azərbaycanlıların ayıqlığına və hazırlığına əlavə kömək edirdi (22, s.157). 1906-cı ildə İranda parlament seçkisi keçirildi. Lakin Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, deputatlar arasında ictimai-siyasi vəziyyəti anlamaq istəməyən və ya anlamaq istəməyən mürtəcə və xam adamlar çoxluq təşkil edirdi (22, s.201). O, göstərirdi ki, parlamentə təzyiq göstərən mürtəcə ruhanilər bütün azadlıq tərəfdarlarını, məşrutəçi deputatları bəhi, bəhai adlandırır, onların islam düşməni olduqlarını vurğulamağa cəhd edirdilər (22, s.341-342).

Ə.Kəsrəvi Qacar hökmdarı Məhəmmədəli şahın parlament əleyhinə olan fəaliyyətini tənqid edir və göstərirdi ki, Azərbaycan məşrutəçiləri şaha teleqram göndərərək, "konstitusiyaya dərhal təsdiqlənməyincə, Azərbaycanı ölkənin digər yerlərindən ayırmaqla" təhdid etmiş, teleqramlar "Ümum milləti-Azərbaycan" şəklində imzalanmışdı (3, s.91; 25, s.305). Ə.Kəsrəvi yazır ki, "Məşrutəçilərə yardım məqsədilə N.Nərimanov tərəfindən Qafqazda yaradılmış Sosial-Demokrat Mücahid partiyası Təbrizə gizlicə silah-sursat göndərir, öz nümayəndələri də "Qafqaz mücahidləri" adı ilə şah rejiminə qarşı məşrutəçilərlə birlikdə döyüşürdülər" (23, s.834-835). Biz burada Şimali və Cənubi Azərbaycan əhalisinin zalım şah rejiminə qarşı birgə mübarizəsini görürük.

Ə.Kəsrəvi məşrutəyə yardım edən Seyid Təbətəbai, Axund Xorasani kimi mütərəqqi ruhaniləri mədh edir və qeyd edir ki, məşrutəçiləri bəhi və ya dinsiz adlandıran mürtəcə ruhanilərə qarşı Nəcəf ruhanilərinin fətvaları olmasaydı, məşrutəçilərə az adam kömək edərdi. Təbrizə yardım edənlər məhz bu fətvalara arxalanırdılar (25, s.730). Məşrutə lideri Səttarxan da dəfələrlə bildirmişdi ki, "Mən Nəcəf ruhanilərinin hökmünü icra edirəm" (25, s.730). Məşrutəyə dini dəstək vermək üçün mütərəqqi ruhanilərin istifadə etdiyi əsas simvolların biri də hz. Hüseyn və Kərbəla faciəsi idi.

Onlara görə - “Kərbəla qurbanlarını anlamaq və ondan dərs almaq ədalət kəlməsinin dillərdən düşmədiyi bu günlərdə (məşrutə dövrü-Ə.F.) cəmiyyətin borcudur və çox gözəl nəticə verə bilər” (9, s.216).

Məşrutə dövründə Səttarxan Sərdari-əzəm (böyük baş komandan) və Sərdari-milli, Bağırxan Salari-milli (Milli baş komandan) adlandırılır (25, s.711) və Səttarxanı Allahın Təbrizə göndərdiyi ilahi yardım sayırdılar (23, s.884). Səttarxanın məşrutə inqilabındakı rolunu qeyd edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Səttarxan şahın qoşunlarını basdı. Az qalıb ki, bütün Azərbaycana padşah olsun” (35, s.339).

1909-cu ildə Səttarxanın başçılığı ilə Təbriz üsyanı məğlub olsa da, İran məşrutə inqilabının qorunub yayılmasında böyük rol oynadı. Bu haqda yazan Ə.Kəsrəvi belə deyirdi: “Konstitusiya hərəkatı Tehranda başlasa da Təbriz onu qorudu. Təbrizin qeyrəti və insanlığı bütün İranın heyratinə səbəb oldu” (34, s.1-7).

Səttarxandan sonra Təbrizdə Qacarların müstəbid siyasətinə qarşı mübarizəyə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başladı. O, hakimiyyətin xalqın mənafeyinin düşünmədiyini, xaricilərin İranın daxili işlərinə müdaxiləsini tənqid edirdi (19, s.492; 20, s.338). M.Xiyabani şah rejiminə etiraz olaraq, 1920-ci ilin aprelində Cənubi Azərbaycanda “Azadistan” hökumətini qurdu. O deyirdi ki, “İran dövlət başçıları məşrutə qanunlarını ləğv edib, xalqın tələbatını qəbul etmirlər. Biz qiyam odunu bütün İranda yandıracağıq” (10, s.12).

M.Xiyabaninin fəaliyyətinin tədqiqi də Ə.Kəsrəvinin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Ə.Kəsrəvi yazır ki, “Xiyabaninin iti yaddaşı, bacarığı var idi. Buna görə də gündən-günə onun nüfuzu artır və çoxlarını öz təsiri altına alırdı. Onlar da onu özlərinə rəhbər seçir və onun sözündən və göstərişlərindən boyun qaçırmazdılar” (10, s.16). Qeyd edək ki, Ə.Kəsrəvi ilk vaxtlarda M.Xiyabaninin şah rejiminə qarşı azadlıq hərəkatını dəstəkləsə də, sonralar onun liderliyinə və Azərbaycan muxtariyyəti ideyasına qarşı çıxmışdı (1, s.295; 27, s.149). Bu barədə yazan Ə.Kəsrəvi ingilis agentinin ondan Xiyabaniyə qarşı istifadə etmək istədiyini, lakin onun konstitusiya inqilabının müdafiəçisi olan Azərbaycan naminə bu yola getmədiyini qeyd edərək belə deyir: “Xiyabani Azərbaycan naminə hərəkat etdi. O, bizimlə pis rəftar etsə də, biz Azərbaycanı düşünməliyik. Bu hərəkat Azərbaycan naminədir” (34, s.1-7).

Tənbəki üsyanı, məşrutə inqilabı, Rusiya və İngiltərənin müdaxilələri Qacarları zəiflətdi və Rza şah Pəhləvi 1925-ci ildə Qacarlara son qoydu. Qacarların süqut səbəbini izah edən Ə.Kəsrəvi qeyd edir ki, “Qacar dövründə İran çox zəiflədi, böyüklükdən düşdü, şöhrəti azaldı. Bunların hamısının səbəbi hər şeydən əvvəl bir şey idi; o da dünyanın dəyişilməsi idi, ölkələrdə dirçəlişin yaranması idi. Lakin İranda keçmiş vəziyyət olduğu kimi qalırdı. Avropada inqilablar, xalq hərəkatı, hərbi texnikanın inkişafı, güclü və nəhəng dövlətlər yaranmışdı. İran ölkəsi bütün bu dəyişikliklərdən xəbərsiz və bəhrəsiz qalmışdı, belə bir dəyişiklikdən baş çıxartmırdı, xəbərsiz və köhnə üsulla yaşamağı davam etdirirdilər. Səriştəsiz Qacar padşahları yaramaz idilər” (22, s.22-23; 25, s.7-8). Ə.Kəsrəvi mürtəce ruhanilərin təzyiqinin də İranın modernləşmə bilməməsindəki mənfi rolunu qeyd edir (22, s.23; 25, s.7-8).

Ə.Kəsrəvinin Qacarların yarıtmaz siyasəti mövzusunda fikirləri dövrün M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi mütəfəkkirləri tərəfindən də təsdiq edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində yazır ki, “şah öz rejimini qorumaq və ruhanilərin rəğbətini qazanmaq üçün ölkədəki dini və dünyəvi zülmərə qarşı mübarizə apararı babilərə qarşı qəddarca davranıb, onların başçılarını edam etdirdi. O, hətta babilik ittihamı ilə babil olmayan hüriyyətpərəstləri, rejim düşmənlərini də məhv etdirirdi” (29, s.68). Ə.Hüseynzadə də “Siyasəti-fürusət” əsərində Qacar müstəbidi Nəsrəddin şahı “altında hər cürə yırtıcı heyvanların toplaşdığı quru, meyvəsiz ağac” adlandırır və onun qətl edilməsini “insanlara yaxşılıq” adlandırır (15, s.433). Ə.Ağaoğlu isə “Şah qan tökməkdən zövq alır. Yapmadıqları haqsızlıq və zülm yoxdur” (4, s.61) deyən C.Əfqaninin Qacarlara qarşı mübarizəsini dəstəkləmiş və belə demişdi: “Zənn edilməsin ki, Seyid mübaliğə edir, xeyr! Onun təsvir etdiyi lövhə o zamankı İran həyatının acı həqiqətidir!” (4, s.61).

“Molla Nəsrəddin” jurnalı da məşrutəyə qarşı mübarizə aparan Qacarları və onları dəstəkləyən Şeyx Fəzlullah Nuri ilə təbrizli Hacı Mirzə Həsən ağa kimi mürtəce mollaları ifşa edərək deyirdi: “Məşrutəyiyyəti şəriətə zidd hesab eləyən müctəhidlərin sayı gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şaha ərizə veriblər ki, qanuni-əsasi (konstitusiya-Ə.F.) verməsin. Məşrutəçiləri kafir elan ediblər” (12, s.351).

Son olaraq deyə bilərik ki, Ə.Kəsrəvi Qacarları “səriştəsiz” adlandırıb, ölkənin ərazi bütünlüyünü qoruya bilməməkdə, mürtəce ruhaniləri də ölkənin inkişafına mane olmaqda qınamış, baş verən ictimai-siyasi, dini proseslərə özünəməxsus qiymət vermişdir. Onun İran millətçisi kimi mövqeyinə baxmayaraq, inqilablara, Qacarların süqutuna şahid olması, yazdığı əsərlər Azərbaycan tarixini tədqiq etmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abrahamian E. “Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-I Dimokrat” // *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4. (Oct., 1970), pp. 291-316.
2. Abrahamian E. *A history of modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 228 p.
3. Abrahamian E. *Iran between two revolutions*. Princeton: Princeton University Press, 1983, 562 p.
4. Ağaoğlu Ə. *İran və inqilabı*. Bakı: Azər nəşr, 2009, 152 s.
5. Alam Tabriz A. *Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönem toplumsal hərəketlərindəki və devrimlərindəki rollərinin incelenməsi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.
6. Atmaca M. *İran'daki Sünni Grupların Sosial, Kültürel Ve Dini Yapılanmaları Ve Türkiye'nin Bu Gruplara Yönelik Politikaları*. Ankara, 2012, 112 s.
7. Aydın, M.A. *Kadın* // TDV İslam Ansiklopedisi. 24-cü cild, İstanbul, 2001, s.86-94 // <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadin>
8. *Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917)*. Məsul red: Ə.S. Sumbatzadə. Bakı: Elm, 1985, 316 səh.
9. Doğan E. “Kaçarlar dönemi İran hac seyahatnamələrində Kərbela hadisesi ve Hz.Hüseynin Kərbela yolu”, s.213-248 // *Çeşitli Yönleriyle Kərbela*. I cild. Red. A.Yıldız. Sivas: Asitan yay., 2010, 559 s.
10. Əhməd V. *Ş.M.Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti*. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı, 2010, 126 s.
11. Əl-Bakuvı M. *Kəşfül-həqayiq*. Üç cildə, c.I, Tiflis, “Kaspi” qəzetinin Buxariyyə mətbəəsi, 1904, 745 səh.
12. “Həqiqət” // *Molla Nəsrəddin*, №52, 1908 // Məmmədquluzadə C. *Əsərləri*. Dörd cildə. II cild / Tərtib edən: İ.Həbibbəyli. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 584 s.
13. Həsənzadə T. *Marağalı Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri*. Bakı: “Tural”, 2001, 224 s.
14. Həsənzadə T. *XVIII-XIX əsrlərdə İranda yaşamış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlər (Mehdi Bamdadın “Tarixi-ricali-İran” əsəri əsasında)*. Bakı: Nurlan, 2007, 319 s.
15. Hüseynzadə Ə. *Siyasəti-fürusət* // Ə.Hüseynzadə. *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib edən: Ofeliya Bayramlı. Bakı: Çəşioğlu, 2007, 640 s.
16. İbrahimov (Şahin) T.A. *İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması və onların fəaliyyəti*, 66 s. // <https://www.achiq.info/pitikler/t%20shahin%201ci.pdf>
17. İpek Y. *Kaçar hanlığı ve bahailer*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2009, 202 s.
18. Jazayery M.A. *Ahmad Kasravi and the Controversy over Persian Poetry - 1. Kasravi's Analysis of Persian Poetry* *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1973), pp. 190-203.
19. Karadeniz Y. *İran tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge yay., 2012, 577 s.
20. Karadeniz Y. *Kaçar hanedanı (1795-1925)*. Malatya: İnönü Universiteti, 2004, 424 səh.

21. Kəsrəvi Ə. *ət-Təşəyyü vəş-Şia*. 1988, 155 s.
22. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. Tərc: A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
23. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. II cild. Tərc: A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, s.529-1047.
24. Kəsrəvi Ə. *Şiigari*. Tehran: Çapxaneyi-Peyman, 1323, 90 s.
25. Kəsrəvi Ə. *Tarixə-məşrutəye-İran*. Tehran: Müəssəseye-intişarate-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
26. Kəsrəvi Ə. *Zendegani-ye man*. Tehran, 1323, 93 s.
27. Koç M.A. “Modenləşmə sürecinde “İran milliyətçiliği” yanlısı Tebrizli bir aydın: Ahmed Kesrevi – hayatı, şahsiyeti, dünya görüşü, mücadelesi ve eserleri”, s.115-155 // *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, sayı 2.
28. Oktan Y. *et-Teşeyyü ve’ş-Şîa*, Ahmed el-Kesrevî (Kitap tanıtımı), s.200-206 // *Academic Knowledge* 2 (2), 2019.
29. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Haz: Y.Türkel. Bakı: Təknur, 2013, 100 s.
30. Ridgeon L. *Sufi castigator: Ahmad Kasravi and the Iranian mystical tradition*. London: London: Routledge, 2006, 244 p.
31. Şahzadə Nadir Mirzə Qacar. Təbriz darüssəltənəsinin tarixi, coğrafiyası və görkəmli şəxsləri. “Elm”, Bakı, 2019. 566 səh.
32. Sarıkaya M.S. “Dini ve siyasi bakımdan Osmanlı-İran münasebetleri”, s.406-422 // *Türk Kültürü*. Sayı 363, 1993.
33. Sarıkcıoğlu M. “İran arşivlerine göre Şeyh Übeydullah isyanı”, s.1-35 // *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2013.
34. Siegel E. Ahmad Kasravi on Iran and Azerbaijan, 7 s. // https://www.academia.edu/33903083/Ahmad_Kasravi_on_Iran_and_Azerbaijan?auto=download
35. “Siyasi məsələ” // Molla Nəsrəddin, №47, 1908 // Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild / Tərtib edəni: İ.Həbibbəyli. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 584 s.
36. Tərbiyət M. *Danişməndani-Azərbaycan*. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 129 s.
37. Дадаян Х. *Армяне и Баку (1850-1920)*. Пер. с арм. Ереван., НОФ «НОРАВАНК», 2007 г., 208 стр.
38. *Мисль-Рустем. Персия при Наср-Эдин-шахе с 1882 по 1888 г.* СПб., 1897, 117 с.
39. <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/17614/cild/20>
40. <http://gadtb.com/%C9%99t-t%C9%99b%C9%99ri-az%C9%99rbaycan-turkl%C9%99ri-haqqinda/>

РЕЗЮМЕ

Али Фархадов

Взгляд на историю Азербайджана в работах Ахмеда Касрави

Ключевые слова: *А.Касрави, Азербайджан, Гаджары, религиозно-политический процесс*

Выдающийся иранский интеллектуал, историк, публицист и юрист Ахмед Касрави в своих трудах осветил ряд исторических проблем Ирана, в том числе Азербайджана. Хотя А. Касрави в своих произведениях занимает особое место для Азербайджана и в объяснении вопросов выступает с позиции иранского национализма, его труды имеют большое значение как исторический источник. Сложное социально-политическое и экономическое положение Ирана, в том числе Южного Азербайджана, под властью Гаджаров в XIX - начале XX веков также беспокоило Ахмеда Касрави, и он широко освещал эту тему в своих работах. Объясняя общественно-политические процессы, происходившие в Азербайджане на протяжении всей

истории, А. Касрави особое внимание уделил религиозному фактору, сектантскому и сектантскому разделению. Мыслителя беспокоило то, что проблема сектантства, существовавшая со времен средневековья, сохранялась и в период Гаджаров. Он осудил тех, кто использует религию в политических и личных целях, и написал, что оскорбление исламских святых усиливает ненависть среди членов секты. Хотя А. Касрави критиковал реакционное духовенство периода Гаджара, он хвалил прогрессивное духовенство. Особое место в творчестве А. Касрави занимает изучение деятельности таких героев иранской конституционной революции, как Саттархан и Багирхан, М. Хиябани. Можно сказать, что А. Касрави назвал Гаджаров «некомпетентными», осудил неспособность защитить территориальную целостность страны, реакционное духовенство за препятствование развитию страны, дал особую оценку происходящим социально-политическим и религиозным процессам. Это особенно важно с точки зрения изучения истории Азербайджана того времени.

SUMMARY

Ali Farhadov

A look at the history of Azerbaijan in Ahmed Kasravi's works

Keywords: *A. Kasravi, Azerbaijan, Qajars, religious and political process*

Ahmad Kasravi, a prominent Iranian intellectual, historian, publicist, and lawyer, highlights a number of historical problems of Iran as well as Azerbaijan in his works. Although he speaks from the position of an Iranian nationalist while explaining issues, Azerbaijan occupies a special place in his works and Kasravi's works are of great importance as a historical source. The difficult socio-political and economic situation of Iran, including South Azerbaijan, under the rule of the Qajars in the 19th - early 20th centuries, also worried Ahmad Kasravi and he widely covered this topic in his works. Explaining the social and political processes that took place in Azerbaijan throughout history, A.Kasravi paid special attention to the religious factor, sects and sectarian division. The thinker was worried that the problem of sectarianism, which had existed since the Middle Ages, persisted in the Qajar period. He denounced those who use religion for political and personal ends, and wrote that insulting Islamic saints increased hatred among members of the sect. Although A. Kasravi criticized the reactionary clergy of the Qajar period, he praised the progressive clergy. A special place in the work of A.Kasravi is occupied by the study of the activities of such heroes of the Iranian constitutional revolution as Sattarkhan Bagirkhan, and M.Khiyabani. We can say that, A.Kasravi called Qajars "incompetent", condemned the inability to protect the territorial integrity of the country, the reactionary clergy for hindering the development of the country, and gave a special assessment to the ongoing socio-political and religious processes. This is particularly important from the point of view of studying the history of Azerbaijan at that time.